

TERAPÈUTIQUES DE L'«AMOR HEREOS» A LA LITERATURA CATALANA MEDIEVAL

Que la passió amorosa és una insana bogeria resulta una opinió tan difosa i antiga que podríem trobar-ne mostres literàries a tots els temps i totes les cultures. La catalogació, però, de l'amor a Occident com a malaltia de la ment —extensible a altres òrgans—, és a dir, tema de competència mèdica, és un fenomen molt més concret. A l'Europa cristiana medieval, la difusió de la creença que l'amor ardent és una malaltia particular —l'*amor hereos*—, està molt directament associada amb les traduccions al llatí i divulgacions dels grans autors mèdics via islàmica, als segles XII i XIII.¹ En una manera que encara no ha estat

1. Ja Plutarc i Valeri Màxim relataven la història del metge que havia diagnosticat la malaltia d'amor en un pacient, Antíoc, pel mètode d'observar-li l'alteració del pols en veure l'estimada. Aquesta narració fou amplíssimament difosa, tant per la tradició mèdica com per la literària (veg. p. ex. CIAVOLELLA, 1970: 508-10). És precisament Galè qui en reprèn l'anècdota (al *De praenotione ad Posthumum*) convertint-la, de simple *exemplum* didàctico-moral, en il·lustració científica d'un propòsit mèdic. A partir d'ell «*Eros* è una malattia, ed è compito del medico studiarne le cause, i sintomi, i metodi terapeutici. Questo rigore scientifico venne ereditato da tutti i medici posteriori a Galeno che considerarono *Eros* una malattia cerebrale da studiare separatamente o unitariamente alla follia ed alla malinconia» (CIAVOLELLA, 1970: 510). També McVaugh associa la difusió del galenisme amb l'atenció per l'*amor hereos*, bé que d'una manera més matisada que Ciavolella, col·ligant la influència d'aquell autor amb la d'Avicenna i Razés a partir del segle XII: «The West's inte

determinada amb precisió, però sí ben testimoniada, les anàlisis mèdiques d'aquesta malaltia amorosa —definició, etiologia, simptomatologia, pronòstic o/i tractament— van ser incorporades per nombrosos escriptors a textos literaris de la baixa Edat Mitjana.

Naturalment aquesta peculiar influència de la cultura científica sobre la literatura no resulta fàcil de destriar a primera vista, ja que la pròpia tradició literària, des de l'època clàssica, havia anat transmetent la vigència de la malaltia com a imatge metafòrica del desig amorós no satisfet, i a això hem de sumar el fet que l'amor entre home i dona com a causa d'insanitat de l'ànima havia estat també un dels temes reis de la tradició de pensament moral cristià. De fet, aquest magma cultural que englobava literatura, filosofia i moral no podia deixar de contaminar, a la seua vegada, la visió facultativa de l'amor. Així ho testimonien les citacions d'Ovidi —la major *auctoritas* eròtica— o les reminiscències de la *fin'amors* en glosses mèdiques, i també el fet que els tractadistes, tot i la usual perspectiva professional de caire naturalista, no sempre deixaven al marge les valoracions morals de la cultura cristiana a la qual pertanyien.²

and conception of *amor hereos* was, however, to be broadened markedly by the Arabic works translated into Latin by Gerard of Cremona and others during the course of the twelfth century, including the writings of Galen and of most of the great Islamic physicians, particularly Avicenna and Rhazes» (ed. 1985: 18; també 13-14).

2. Els *Remedia amoris* ovidians comencen a ser explícitament citats en tractats cristians mèdics del XIV: per Bernat de Gordon al *Lilium medicinae* (McVAUGH, ed. 1985: 33; LOWES, 1913-14: 11), de qui els pren Gerard de Solo (McVAUGH ed., 1985: 37): ambdós foren mestres a Montpeller, que es convertí a partir de finals del XIII en el centre de discussió de l'*amor hereos* (sobre les possibles causes vid. p. ex. JACQUART, 1984: 95-96). Bernat de Gordon, a més, no té inconvenient a descriure aquesta passió «pulcherrimo modo»: «Amor est mentis insania quia animus vagatur per inania cerebri doloribus permiscens pauca gaudia» (LOWES, 1913-14: 12). Com es pot veure, el mestre montpellerenc cita versos: una variant del poemeta, publicat per PAUL MEYER (1875: 383-84), d'un altre manuscrit del s. XIV: «Amor est quedam mentis insania/ que vagum hominem ducit per devia;/ sitit delicias et bibit tristia,/ crebris doloribus commiscens gaudia». Quant al món social de l'amor cortès, es deixa entreveure

Se Fréret ha visto giusto, e non v'è ragione per ipotizzare il contrario, si è conquistato il merito indiscutibile di aver determinato (nelle condizioni che conosciamo) un *terminus ad quem* (1453) per la data di redazione del *Tirant* con uno scarto massimo di quindici anni rispetto al 1468, anno della morte di Martorell.

In altri punti però, è bene riconoscerlo, Fréret non manifesta lo stesso nitido acume con il quale aveva individuato i nodi cruciali delle questioni tirantiane. Si sofferma a lungo sul 'realismo' del romanzo (cavallo di battaglia, com'è noto, di molti moderni critici), cui muove fondamentalmente un'accusa di 'oscenità' o di 'indecenza', prendendo di mira soprattutto le descrizioni a sfondo erotico-sessuale,¹¹ ma le sue conclusioni¹² riflettono indubbiamente — e qui usiamo di proposito una locuzione cara a Fréret — «le défaut général de son temps», e le definiremmo risibili se non avessimo coscienza che, così facendo, commetteremmo il più grave errore di anacronismo: pur così perspicace, ricordiamoci che Nicolas Fréret è pur sempre un 'uomo' dell'*ancien régime*.

dall'osservazione che l'episodio appare 'storicamente' datato già nel racconto dell'eremita, inserito come vero e proprio *exemplum* all'interno di una sezione largamente tributaria dell'*Orde de Cavalleria* lulliano, a grande distanza dalla narrazione delle imprese di Tirante. Sembra lecito chiedersi, comunque e in ogni caso, se l'autore registri un fatto concretamente avvenuto, del quale ha notizia certa, o voglia soltanto esternare il malcelato timore che l'evento possa purtroppo realizzarsi.

11. Affrontate oggi su basi ben diversamente scientifiche da CARLES MIRALLES «...mas no les obres». *Remarques sobre la narració i la concepció de l'amor en el Tirant lo Blanch*, in *Miscel·lània Aramon i Serra* cit., vol. II (Barcelona, 1980), pagg. 395-413, e da CURT WITTLIN, *Especulacions psicoanalítiques sobre la sexualitat en el Tirant lo Blanch*, in «Llengua & Literatura», I (1986), pagg. 31-49.

12. Secondo Fréret, «l'auteur auroit dû faire les demoiselles de Constantinople un peu moins faciles [...]. D'ailleurs, l'auteur étoit d'un païs où l'on croit que, quand un homme et une femme qui s'aiment se trouvent seuls, ce seroit sottise que de perdre le temps en parole; et il pouvoit supposer que les femmes grecques étoient encore plus vives, sur cet article, que les espagnoles» (pag. XXX).

Per quanto concerne il famosissimo «malgré soi» cavalier Fonseca ('Fontseca' catalano, 'Fontesecca' italiano; nominato un'unica volta nel cap. CXXXII) o l'appiglio alla *Crònica* di Carbonell, posteriore al *Tirant*, ci limitiamo a rinviare a Givanel,¹³ che adoperiamo anche come «discrimen» fra l'antica e la moderna interpretazione dello 'stile' del *Tirant*.

Resta da notare che, mentre sottolinea negativamente e sostanzialmente giustifica le libertà arrogatesi dal traduttore francese, condanna, con imprevedibile quanto immotivata acredine, Lelio Manfredi, la cui traduzione italiana, ammirvolmente difesa una prima volta dallo stesso Givanel,¹⁴ non è —come dice Fréret— opera di «un homme qui entendoit si mal son original, qu'en plusieurs endroits la traduction est pleine de contre-sens» (p. XXXIII) ma rappresenta piuttosto, come si è dimostrato,¹⁵ «un momento importante anche nella costituzione del testo catalano».¹⁶

VINCENZO MINERVINI

13. J. GIVANEL I MAS, *Estudio...* cit. pagg. 404 e 411-412.

14. *Ibidem*, pagg. 412-416.

15. MARIA LUISA INDINI-VINCENZO MINERVINI, *Il Viaggio di Tirante. Fortuna e infortuni di un romanzo cavalleresco*, in *Studi catalani e provenzali* 88 [=«Romanica Vulgaria-Quaderni, 12»] (L'Aquila, L. U. Japadre Editore, 1990), pag. 45.

16. A lavoro ormai consegnato, mi è pervenuta la *Miscel·lània Joan Fuster*, a c. di ANTONI FERRANDO e ALBERT G. HAUF, vol. III (Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1991), che alle pagine 179-194 contiene un contributo di CESÀREO CALVO RIGUAL, *Estudi bibliogràfic de les edicions de la traducció francesa de «Tirant lo Blanc»*, che puntualizza il dato bibliografico e si sofferma brevemente sull'attribuzione della traduzione a Caylus e dell'*Avertissement* a Fréret.

La petja de la perspectiva patològica de l'amor, segons els tractats mèdics, a textos literaris medievals està testimoniada almenys des d'inicis del segle XIII, i ha estat particularment estudiada en Andreu el Capellà, Guido Cavalcanti, Boccaccio i Chaucer.³

Tots aquests autors, i molts d'altres, manllevaren ocasionalment caracteritzacions i simptomatologies amoroses a la medicina del seu temps. Sens dubte fou determinant en aquesta divulgació entre llecs la

en les presentacions etimològiques de l'adjectiu *hereos*, complicat d'interpretar ja que no hi ha coneixença del mot grec *eros*. El més antic glossador cristià de la paraula, GERARD DE BERRY, als seus comentaris al *Viaticum* (anterior a 1237), l'associa a *heros*, 'heroi', 'noble', ja que són els nobles els que, per viure en l'oci i el benestar, poden covar-lo: «hereos amorosi dicuntur viri nobiles qui propter divitias et vite mollitiam atque delicias tali potius laborant passione»: la coincidència d'aquesta observació amb la voluntat elitista de la cultura cortesa salta a la vista (McVAUGH ed., 1985: 22, i JACQUART, 1984: 94). Arnau de Vilanova, al *Tractatus de amore heroico* (a. 1288, però no ben difós fins al s. XVI), encara va més lluny, associant *heroicus* a *herus*, 'senyor', i incloent en la seua explicació la remarca que aquest mal fa tractar la cosa estimada *com si fos el senyor* de l'enamorat, i aquest viu en el temor de no ofendre-la («Hii timent domini maiestatem offendere et eisdem fideli subiectione servire conantur ut gratiam obtineant et favorem», McVAUGH ed. 1985: 51 ls.2-3, i 26). També podríem associar amb la tradició lírica trobadoresca sobre l'excepcionalitat de la dama l'observació que el malalt d'amor, en tenir pertorbada la *virtus estimativa*, creu erròniament que la seua estimada és única i la millor entre totes: «Causa autem huius passionis est error virtutis estimative (...) unde forte credit aliquam mulierem esse nobilior omnibus aliis et magis appetendam», escriu Gerard de Berry (McVAUGH ed. 1985: 22-23 i n. 41; JACQUART 1984, 96).

3. Ha estat observat, per exemple, que la definició amb què s'obri el *De amore* coincideix amb la que donen els metges: «Amor est passio quedam innata procedens ex visione et immoderata cogitatione formae alterius sexus» (CREIXELL ed., 1985: 54). De fet, ja Bernart de Ventadorn havia exposat modèlicament els símptomes del mal d'amor a «Non es meravella s'eu chan» (cobles III, IV i VI, RIQUER ed., 1975, I: 410-11). La idea que l'*amor hereos* és causat per la impressió visual d'una determinada bellesa i qualla per la seua rememoració obsessiva, és unànime entre els tractadistes mèdics. Veg. p. ex. HOLLANDER (1977: 189 n. 157), i JACQUART, (1984, 94-95), qui suggereix que els

nova orientació de molts tractats mèdics baixmedievals, *specula* i especialment *regimines sanitatis*, que no exclouïen els lectors no iniciats —o que, decididament, els buscaven— per la seua dimensió utilitària i la major perspectiva empírica. Naturalment, el trasbals sanitari que provocaren les successives onades de pesta negra arreu d'Europa al segle XIV hagué de ser determinant en aquesta voluntat de divulgació mèdica.⁴

Molts escriptors baixmedievals, doncs, tingueren coneixença —directa o indirecta— del que deien els autors mèdics sobre l'amor, i feren usos diversos d'aquest material, manllivant-ne segons casos la

coneixements del Capellà provenien en concret de Gerard de Berry, el ja citat comentador del *Viaticum* (bé que no existeixen dades per confirmar-ho). La influència mèdica és palesa en el poema de Cavalcanti «Donna me prega, per ch'eo voglio dire» (DE ROBERTIS ed., 1986: 93-107), aviat glossat pel metge Dino del Garbo (text a FAVATI ed., 1957: 359-78): veg. esp. NARDI (1949: 26-36; 1954: 47-71 i 1959: 517-42). Aquest físic era llegit a la València del XV, si és certa la hipòtesi de GARCIA BALLESTER (1966-67: 394 n. 69). La glossa de Dino del Garbo fou copiada per Boccaccio mateix, qui mostrà els seus coneixements de l'*aegritudo amoris* a bona part de la seua obra (sobre el moment d'inici d'aquesta influència, veg. opinions diferents en CIAVOLELLA 1970: 513 i HOLLANDER, 1977: 169-70 n. 83). És ben coneguda la influència de Boccaccio sobre Geoffrey Chaucer, qui arribà a parlar explícitament de la «loveres maladye of Hereos» en un conegut passatge del conte del cavaller, als *Canterbury Tales* (veg. el clàssic de LOWES, 1913-14, i també CIAVOLELLA, 1979).

4. McVAUGH (ed. 1985: 38-39) cita el ja comentat cas de Chaucer com a mostra que, a finals del XIV, el coneixement tècnic de l'*amor hereos* s'havia obert camí dins la literatura més general i el coneixement ordinari. Per a la relació entre pesta negra i divulgació mèdica veg. p. ex. SOLOMON (ed., 1986: 8-10). Ja Arnau de Vilanova —autor ell mateix de diversos regiments de sanitat— distingí en els seus escrits la preeminència de l'utilitarisme pràctic (que seria relativament accessible per als llecs) sobre la teoria de distincions filosòfiques (sovint excessivament abstrusa i de poc profit sanitari), defensant així una mena de «positivisme mèdic», en paraules del seu editor, qui considera a més que la predilecció per l'empirisme degué ser una actitud àmpliament difosa en cercles acadèmics (McVAUGH ed., 1985: 28-29). Vegeu també EAMON i KEIL, 1987.

definició, l'etiologia, el pronòstic o bé la terapèutica. Aquesta darrera serà el nostre centre d'interès d'ara endavant.

De fet, els remeis que presentaven els tractadistes per guarir el malalt d'amor no solien diferir gaire els uns dels altres.⁵ L'originalitat, si n'hi ha, se centra en la manera d'exemplificar les mateixes bàsiques solucions, manllevades especialment a les que ofereix el *Canon* d'Avicenna: a) que el pacient aconseguisca la persona amada (car el que es posseeix ja no es desitja), si és possible de manera honesta; si no ho és, b) distraure'l de la seua obsessiva *cogitatio* per mitjà de diversions com els viatges, la música, el passeig, la conversa o el tracte amb altres dones; en casos greus c) fer-li veure l'error del seu judici enviant-li dones velles que blasmen els defectes de l'estimada. Sovint s'hi afegeixen observacions sobre la bondat d'una dieta alimentària escaient, els banys o el son. Com veiem, l'estructura de l'exposició terapèutica reposa sobre els *Remedia amoris* ovidians.⁶

Els facultatius pronosticaven que, si no s'hi posava remei, l'*amor hereos* podia resultar mortal. No cal dir que els mètodes apuntats, però, no resultaven infal·libles en la vida pràctica. De fet, la qüestió donava peu a una altra hipèrbole: el poeta podia afirmar que el seu amor era tan fort que ni tota la sapiència mèdica podia guarir-lo —i, per tant, només li restava esperar la mort si la dama no el corresponia.⁷ Així ho llegim a una *rima* atribuïda a Boccaccio:

5. Pels testimonis conservats se sap que interessaven més als metges altres aspectes de l'*amor hereos*, especialment el que feia referència al lloc del cervell on es formava la malaltia, i també la seua relació (veïnat o filiació) amb la melancolia (McVAUGH ed., 1985: 19-21, i JACQUART, 1984: 95-96).

6. Vegeu una útil descripció esquemàtica dels remeis d'Ovidi —a partir dels comentaris que en fa Francesc Eiximenis— a BADIA, (1986: 83-84).

7. Com és ben sabut, la causa amorosa sembrà de cadàvers la literatura europea tardomedieval. Entre els molts citables, recordem l'enamorat de *La Belle Dame sans merci* d'Alain Chartier, del qual es compadí tot Europa, i també la nostra Carmesina, per a l'òbit de la qual no es pot trobar cap altra raó narrativa més que la desesperació per la pèrdua de l'objecte amat, conseqüència extrema d'aquesta *sollicitudo melancolica* —malgrat confessar-se i fer testament abans de morir. La major divulgació d'observacions mèdiques sobre

Ippocrate, Avicenna o Galieno,
 diamante, zafir, perla o rubino,
 bretonica, marrobio o rosmarino,
 psalmo, evangelio ed orazion vien meno;
 piova né vento, nuvol né sereno,
 mago né negromante né indovino,
 tartaro né giudeo né saracino,
 né povertà né doglia, ond'io son pieno,
 poteron mai del mio petto cacciare
 questo rabbioso spirito d'amore,
 ch'a poco a poco a morte mi tira.
 Ond'io non so che mi debba sperare;
 ed ei d'ogn'altro affan mi caccia fuore,
 e, come vuol, m'affligge e mi martira.⁸

La Corona d'Aragó no fou una excepció quant a l'ús literari de la patologia amorosa. Així, Bernat Metge se serví en *Lo somni* d'aquest

l'amor hereos —entre altres la seua mortalitat— entre els llecs a la segona meitat del segle XIV, és factor a tenir en compte en estudiar la creixent multiplicació de lamentacions i acusacions de crueltat a l'amada en la lírica europea, precisament a partir d'aquest mateix període, que es recrea en el tema de l'enamorat-màrtir. Vegeu una àmplia mostra del desenvolupament d'aquesta figura literària —d'altra banda ben antiga— a SICILIANO, 1967: 313-48. Per al cas català, és molt útil CABRÉ, 1987: esp. 123-24, on es remarca que aquesta posa constituïa més aviat una moda que no un sentiment sincer; i també CABRÉ ed., 1990, II: 412. De fet, un metge declara, en el pas del segle XIV al XV, que eren raríssims els casos autèntics d'*amor hereos*, ja que la promiscuïtat dels seus coetanis masculins —especialment els nobles— els impedia la fixació de l'interès en una dona concreta: ho diu el portuguès Velasco de Taranta, un altre llicenciat de Montpeller (citat per JACQUART, 1984: 99). L'exageració del motiu donà peu a múltiples tractaments burlescos, l'esperit dels quals es pot resumir en la ironia del valencià Joan Ferrandis d'Herèdia, ja al segle XVI: «Una maravilla cierto/ tengo por de las mayores/ de tantos muertos de amores/ nunca ver ninguno muerto» (citat per CERVERÓ, 1987: 175).

8. Sonet LXXXVI de la primera part de les *Rime* (SEGRE ed., 1966: 741-42). Sobre la familiaritat de Boccaccio amb el concepte d'*amor hereos*, veg. nota 3.

conegut concepte —com de molts altres—,⁹ sens dubte per contrarestar la seua més que probable fama d'adúlter,¹⁰ presentant-s'hi no com a funcionari dissolt, sinó com a innocent víctima de l'amor: un malalt a qui Tirèsias intenta fer de metge.¹¹

Poc de temps abans de *Lo somni*, i precisament estant-se a la presó, Bernat havia escrit la *Medecina apropiada a tot mal*, possiblement fent broma de la terapèutica amorosa administrada pels literats. De fet, la *Medecina* de Metge, bé que ambigua (no se'ns arriba a explicar quin és el mal de l'amic a qui pretén guarir), està emparentada amb els anome-

9. Sobre la manipulació que fa Metge de tòpics literaris en profit personal, veg. el clàssic estudi de BADIA [1984] 1988.

10. «Los amores irregulares de Bernat Metge con Violant Cardona, de la cual nació Johan Metge, legitimado a ruegos de la madre y vergonzosamente deslegitimado a ruegos del padre (docs. 122 y 124), deberían ser conocidos y motivo de escándalo. No olvidemos las irregularidades de este género, a veces acompañadas de asesinatos, de que se acusaba a varios de los procesados en 1396» (RIQUER ed., 1959: *146.)

11. «Axí com lo bon metge (...) usaré yo en tu (...). Tot lo delit que trobas en les paraules de Orfeu és com ha parlat de amor, e són verí a la passió del teu coratge, torbat per aquella» (266: rr. 10-14); «Si vols diligentment attendre (...) conexeràs bé la malaltia de la tua pensa» (*ibid*, 24-25). Cite de RIQUER ed., 1959. Recordem que, segons els metges, la malaltia amorosa es produïa en no poder-se aconseguir l'objecte amat (ja que la primera solució mèdica era procurar la reunió dels amants, *vid. supra* pàg. 5 la llista de remeis). Això duria el lector a situar el «càndid» Bernat, en relació a la seua dama, no més avant dels estadis de *pregador* o *entendedor*, segons la nomenclatura trobadoresca —desmentint-se així la seua fama d'adúlter—; de fet, és Tirèsias qui li ha de descriure com és la seua estimada *nua* (316: r. 16-318, r. 12). Hem de considerar, a més, que l'*amor hereos*, com a malaltia d'origen mental —després transmesa al cor («la passió del teu coratge», diu Tirèsias)—, actuava sobre la voluntat del pacient, en certa manera deslliurant-lo de la responsabilitat dels seus actes —bé que aquest darrer punt era polèmic (JACQUART, 1984: 95-96, i CÀTEDRA, 1989: 57-84). Aquesta via mèdica d'exculpació ve ja facilitada per estar present a dues importantíssimes fonts d'aquesta part de *Lo somni*: el *Corbaccio* boccaccià i el *Secretum* de Petrarca (veg. CANTAVELLA, 1987, I: 272-80), textos en els quals ja apareixen hibridats els tractaments filosòfico-literari i mèdic del tema.

nats *letovaris*, obres literàries catalanes que tenien en comú de presentar-se com a remeis d'amors, però que en compte d'invocar Ovidi, es declaraven de filiació mèdica: la *Consolació o avis d'amor* de Lluís Ycart, el *Letovari* de Joan Basset, *Lo mal d'amor* de Pere March i el més tardà *Letovari* anònim.¹²

De tot el grup, és l'obra de Basset la que presenta més interrogants a hores d'ara. Conservada en un únic exemplar molt corromput, en diversos punts presenta talls de discurs, per la qual cosa només se la pot descriure de manera aproximada. Es tracta d'un poema en forma epistolar, com els altres del grup, que Basset dirigeix a un amic seu, Guerau (v.1¹³), en el qual podem diferenciar tres parts: 1) Exordi amb presentació de la qüestió: el remei per la malaltia d'amor que l'amic li demana; 2) desqualificació dels remeis d'amor usuals: ni metges ni medecines no guareixen l'amor, i tampoc no n'és remei aconseguir la possessió de la dama, com recomanen alguns lírics respectables;¹⁴

12. Aquest parentiu, ja assenyalat per RIQUER (ed. 1959: *128), ha estat desenvolupat amb més detall per CABRÉ en editar *Lo mal d'amor* (1990, II: 390-93). Ycart, que escriví la *Consolació* en 1409-10 (segons MOLAS ed., 1984, 132), arriba a al·ludir a «les passios/ d'ereos ten nompnat» (vv. 128-29, segons l'encertada identificació de CABRÉ *ibid.*, 191). L'atenció que CABRÉ ha dedicat a cada peça m'eximirà de detenir-me en la descripció del grup. Fóra interessant, en tot cas, d'esbrinar les possibles connotacions burlesques de la paraula *letovariil electuari* (una preparació medicinal melosa, segons diu CERVERÓ, 1987: 362): pensem en els usos còmics als segles XIX i XX de la paraula *emplastre/ empastre*, una altra preparació medicinal. Remarquem de bell nou que l'autofiliació mèdica és el detall que distingeix aquestes obretes dins un conjunt europeu, més ampli, de consultes i consells sobre el guariment amorós, hereus de la tradició literària ovidiana i de to més seriós, com per exemple els remeis d'amor que Pere Torroella recomana en la seua carta a Francesc Ferrer (BACH Y RITA ed., 1930: 276-79), o la castellana *Respuesta de Gómez Manrique a la Carta de buena nota*, del segle XV (PARRILLA ed. 1986).

13. Cite de l'edició BOHIGAS [1983] 1988.

14. CABRÉ considera que aquests, uns tals Vilarffrau i Ramon Novelh (vv. 45 i 53) són «autors d'existència més que dubtosa» (ed. 1990, II, 390-91 n. 16). De fet, els versos decasil·làbics que Basset cita són molt convencionals, com la seua pròpia poesia lírica (veg. RIQUER, HLC I: 636): efectivament, podrien ser de qualsevol o de ningú.

3) l'alternativa n'és deixar-se de lirismes i mirar de front els defectes femenins, conèixer-los per servir-se sense escrúpols de les dones, en comptes de ser ninot a les mans d'elles. El missatge de l'obra és, doncs, clarament naturalista: la *fin'amors* està bé com a posa, però l'objectiu real ha de ser fruit de les dones evitant sinceres implicacions sentimentals.

Pel que fa a la segona part de la peça, resulta interessant la inclusió, entre els remeis presentats com a inútils per guarir la passió, del consell d'aconseguir l'amada (vv. 39-68). L'obtenció de l'objecte amat havia estat la solució favorita tant de la tradició poètica (*Remedia amoris*) com de la mèdica (esp. el *Canon* d'Avicenna ja citat). Més tard, a la Castella de la segona meitat del xv, la inutilitat d'aquest remei serà també emfasitzada. Diverses obres il·lustren la següent refutació als teòrics: el qui aconseguix el favor sexual de la seua dama alimenta la passió en comptes de refredar-la.¹⁵

Els primers a ser desqualificats per Basset, però, són les mateixes autoritats mèdiques i les medecines:

«E-n tal strena / may val sagnia, / ne-y val momia, / ne fin ruibarbre, / ne polç de marbre, / ne blanch gingebre / no-y fa valença, / ne-y fa remença / l'aut Galièn, / ne perlamén / may d'Avicenna, / e such de penna / tampauch no-y val. / Del predits mal / Averroïç / ne mon Denís / mas no-y ordona, / res que reffona / lo mal predit.» (vv. 20-38)

Ací retrobem el motiu que assenyalàvem a l'inici del sonet atribuït a Boccaccio (allà utilitzat com a element hiperbòlic). Hom pot observar, de fet, certes concordances entre la peça catalana i la toscana. De les tres autoritats mèdiques citades en aquesta (Hipòcrates, Galè, Avicenna), dues figuren també a la de Basset, on Averrois substitueix Hipòcrates (aquest potser poc conegut pels profans), i s'hi afegeix a més el desconegut Denís, possiblement el metge de l'autor. L'enumeració, al sonet, de gemmes amb propietats terapèutiques segons els lapidaris («diamante, zafir, perla o rubino») es presenta al *Letovari* en forma d'una més variada ratafila tetrasil·làbica de remeis curatius, de la sag-

15. Vegeu-ne diverses mostres a CÀTEDRA, 1989: 67-69.

nia als medicaments químics (momia, ruibarbre, gingebre), passant pel mineral també (pols de marbre).

No tenim testimonis que les *Rime* atribuïdes a Boccaccio ja es coneguessen a la Corona d'Aragó quan Basset escriu.¹⁶ D'altra banda, el parentiu observat pogué ben bé ser indirecte: ens limitem a donar aquest indici com a punt de reflexió.

Quant a la tercera part del *Letovari*, la combinació d'una forma mètrica en noves rimades tetrasil·làbiques amb un contingut afiliat a la tradició literària antifeminista, ens fa associar fàcilment aquesta obra amb l'*Espill* de Jaume Roig (1460), i no fóra gens estrany que l'escriptor-metge valencià la conegués.¹⁷ Els objectius del blasme a les dones són diferents, però: Basset n'exposa els defectes per vèncer els escrúpols de l'amic a l'hora d'aprofitar-se'n, evidenciant la impostura de la cortesia: és, doncs, un líric que es trau la careta en aquesta peça burlesca. El narrador de Roig utilitza el mateix recurs, però per tal de predicar la separació a ultrança dels sexes: és un moralista desenterrant una solució als mals socials no diferent de la dels monjos del segle XII: si es vol evitar la dissipació, el millor és fugir de les dones de tota classe i condició.¹⁸

Davant el panorama que hem anat apuntant, una qüestió sorgeix de seguida: ¿Utilitzà el molt honorable mestre en medicina valencià els coneixements que sobre la terapèutica de l'*amor hereos* havia adquirit llegint tractats mèdics? Una lectura atenta de l'*Espill* ens fa afirmar-ho amb rotunditat.

Entre els consells que el savi Salomó dona al protagonista de l'*Espill*

16. RIQUER 1978 no ho fa constar, i tampoc BADIA 1973-74.

17. El parentiu ja ha estat assenyalat des de MASSÓ I TORRENTS (1932: 411) fins a GRILLI (1980: 74). Quant a l'estudi de les noves rimades tetrasil·làbiques, MOREL-FATIO (1885: 27) fou el primer a distingir-les formalment de la codolada (sinònim valencià de *reble*), i MILÀ I FONTANALS (1890: 360 i ss.) en féu una primera història molt completa, que CHABÀS recollí (ed. 1905). Vegeu-ne mostres posteriors a Roig —sempre de caire burlesc— en CASANOVA 1987 i GRILLI 1983.

18. Veg. CANTAVELLA, 1992.

—al tercer llibre de l'obra—, hi ha un llarg apartat dedicat a recomanar la mortificació de la carn per mantenir la continència contra la luxúria. El detallament amb què s'hi descriu la dieta a seguir ens recorda que l'autor és metge, però això sol no diferiria de la lliçó bessona que els moralistes donaven: el dejuni, i el cilici, ja havien estat aconsellats múltiples vegades. Salomó, però, hi afegeix la conveniència dels banys i les sagnies (v. 10105-7, cite de Miquel i Planas ed., 1929-50), consells que sols es troben a la tractadística mèdica sobre l'*amor hereos*.

Roig en coneix la terminologia i cita l'*hereós* en un parell d'ocasions (vv. 8572 i 12104). El metge valencià pertany al que podríem denominar la línia dura dels facultatius. Com alguns autors de l'escola mèdica de Montpeller, i en especial com Bernat de Gordon —que va viure a finals del segle XIII—, considera que la víctima de l'amor té molt de romanç i no es mereix gaires contemplacions, sinó més aviat mà ferma.¹⁹ Res més lluny del registre líric que el menyspreu amb què són tractats a l'*Espill* els que se senten atrets per les dones. Per a Roig, *hereos* és una malaltia —i així la cita entre altres dolències que pateix el protagonista—, però aquesta malaltia és identificada amb la luxúria: «tens hereos,/ bestial furia/ de gran luxuria», vv. 12104-6. Un altre terme utilitza també Roig per a la luxúria-*hereos*: la *foll'amor*, tan emprada pels lírics.²⁰

El metge valencià, doncs, no deixa de veure l'*hereos* com una malaltia, però, com a moralista convençut, l'associa amb el pecat de luxúria, i de fet, obra com els moralistes, aturant-se a encarar el pecador amb l'horror del seu objecte del desig: la dona. Ho fa, però, prenent

19. WACK (1982: 12-15), ja fa notar que Bernat de Gordon, ja citat a la nota 2, mostra al *Lilium medicinae* un palès menyspreu pels malalts d'amor, apartant-se així de la tradició mèdica, en general no moralitzant. També hem citat el comentari escèptic de Velasco de Taranta (nota 7).

20. Veg. vv. 9502, 8437. Variants: *foll delit* (6818), *ffolls apetits* (10257), *foll ajust* (12579). *Fole amour* és considerat sinònim d'*amor hereos* per JACQUART (1984: n. 25), que remet a l'ús que en fa Evrard de Conty (mort 1405) a la seua traducció francesa dels *Problemata* d'Aristòtil. Parlar de *foll'amors* al segle XV valencià ens remet necessàriament a Ausiàs March, concitadà de Roig.

com a guia el tractat mèdic de Bernat de Gordon: el *Lilium medicinae*.²¹

Com ja havíem apuntat, el mestre montpellerenc no es mostrava compassiu amb els malalts d'amor. A l'apartat de terapèutica, comença indicant que, si el pacient és *obediens rationi*,²² siga alligonat *ab aliquo viro quem timeat*, el qual li ha de fer considerar raons morals, com els perills del segle, el dia del judici i el més enllà. Recordem que l'autor de l'*Espill* dirigeix l'obra al seu jove nebot, al qual considera

Que March també participava de la coneixença —ni que fos superficial— de la tractadística mèdica sobre l'amor és un fet fàcil d'observar en la lectura de determinats poemes. Veg., p. ex., les observacions al poema XIII (BADIA [1981] 1985: 141 i 143), i al poema XI (comentat per ROMEU I FIGUERAS [1984] 1985: 89-90). Veg. també PAGÈS [1912] 1990: 269-70. La llum d'aquest coneixement mèdic de l'*hereos* ens pot ajudar a entendre millor no sols certs tòpics marquians —com el de la desesperació amorosa que l'apropa a la mort (veg. *supra* nota 7)—, sinó també alguns passatges obscurs com aquest: «Del Pare Sant no-m cal haver perdó, /car mon pecat és amar follament» (BOHIGAS ed., XXII: vv. 25-26). Si bé March sol usar el terme *foll'amor* com a sinònim de luxúria —igual que Roig, p. ex. en XXIV, v. 44—, ací la follia amorosa sembla ser l'*hereos*, la malaltia mental que ha segrestat la raó de l'enamorat amb el seu consentiment (vv. 27-28), i que fa que el jo poètic preferisca aquesta rememoració obsessiva al tracte purament sexual amb altres dones, per a la qual cosa li caldria insensibilitzar la seua voluntat (vv. 29-32).

21. Aquesta obra era ben coneguda pels metges valencians del xv: el «Gordó» figura a les biblioteques de Bartomeu Martí (ca. 1382-1462) i de Joan Vallseguer (ca. 1400-1474) (GARCÍA BALLESTER, 1966-67: 391 i 394), com també els comentaris de Gerard de Solo al de Gordon. també a Barcelona, en l'inventari del barber-cirurgià Joan Vives, realitzat el 1464, hi figura un «libre de Bernat Gordó De medesina» (BATLLE 1981: 28). Posseïm l'inventari de la biblioteca del mateix Roig (CHABÀS ed. 1905: 410-12), però no podem deduir-ne res conclouent: no hi és registrat (tanmateix hi ha almenys vuit llibres inidentificables). D'altra banda, la forta relació dels metges valencians amb el cercle de Montpeller ha estat assenyalada per GARCÍA BALLESTER, 1988: esp. 92 i la nota 163, on es fa saber que el mateix Bernat de Gordon ja s'havia servit dels coneixements d'àrab d'un estudiant valencià per fer-se traduir una obra d'Albuçàssim.

22. Cite aquest capítol de l'edició que en fa LOWES (1913-14: 11-12).

persona honorable, amb el desig que la done a conèixer als joves en general (vv. 292 i ss.), principals víctimes de l'amor.

Si el pacient no atén a raons —diu el de Gordon—, se li ha d'aplicar el que avui diríem terapèutica de xoc: *frequenter et fortiter flagelletur*, fins que el dolor físic el faça oblidar l'altre. L'enumeració de remeis continua amb els tradicionals consells del *Canon* (vid. supra, pàg. 150), en els quals el tractadista reconeix la font ovidiana; de diverses maneres són motius també presents a l'*Espill*: fugir de l'ociositat, fer viatges, buscar un altre amor (Roig aconsella la Mare de Déu, solució ideal que harmonitza l'opinió mèdica i la moral), canviar l'alimentació, i acudir a dones velles *ut ipsam* [l'estimada] *deshonestent et difament quantum possunt*.

Fins ací, l'exposició del *Lilium medicinae* no presenta gaires diferències d'enfocament amb els altres tractats, per la qual cosa aquests consells haurien pogut ser recollits per Roig de qualsevol font. És, en canvi, al detallament amb què Bernat especifica el fàstic de l'estimada que les velles han d'insuflar al pacient on podem identificar aquest precís text com a font de l'*Espill*. El treball que el de Gordon, seguint la tradició, encomana a les velles, Roig l'adjudica al *viro quem timeat*: el mateix narrador, i per si fos poc, Salomó mateix. Així, reconeixem el consell de *deshonestare camisiam suam dicendo*: «*quomodo est tignosa et ebriosa*» en «*Mig any vestia/ una camisa (...) nunca del cos / sino podrida,/ troços partida,/ las despullava*» (vv. 2402-13); *quomodo mingit in lecto* en «*Sovint al llit/ se orinava...*» (vv. 2378-82). Si tot falla, diu el tractadista, cal explicar al pacient *quod in corpore suo sunt excrescentiae enormes cum fetore anhelitus*, fins arribar a fer-li veure un *pannum menstruatam*, dient «*talis est amica tua, talis!*» I Roig ens conta:

«Daltre podia / quant li venia / son ordinari:/ sens pus penssari,/ cames e cuxes,/ les calçes fluxes,/ tot sen omplia (...) llançaval drap / per los racons» (vv. 2387-401).

La intenció del mestre valencià en aquests passatges perllonga, doncs, la del montpellerenc: a aquell protagonista miserable —per inconscient— a qui Salomó qualifica de «laçiviós» (v. 9991), cal fer-li

veure el presumpte horror de la fisiologia femenina. La causa n'és, com el mateix savi bíblic justifica,

«per quel coral/ llur, amoros/ mal d'ereos,/ sil posehex./ sovent guarex/
sil natural/ he mestruhal/ li fan ben veure» (vv. 8570-77).

El repulsiu retrat de la primera esposa de l'*Espill*, doncs, no es pot justificar apel·lant simplement al gust del seu autor per l'escatologia facial: prové d'una font mèdica, i és la terapèutica mèdica la que el justifica dins la narració valenciana. Com no podia ser menys, doncs, també en l'obra literària del metge Jaume Roig es reflectí la visió mèdica medieval de l'amor.

ROSANNA CANTAVELLA

BIBLIOGRAFIA

- BACH Y RITA, PEDRO ed. (1930): *The Works of Pere Torroella* (New York, Instituto de las Españas en los Estados Unidos).
- BADIA, LOLA (1974): *Sobre la traducció catalana del «Decameron» de 1429*, «BRABLB», 35, pàgs. 69-101.
- [1981] (1985): *Lectura del poema XIII d'Ausiàs March*, dins Narcís Garolera ed., *Anàlisis i comentaris de textos literaris catalans*, vol. 1 (Barcelona, Curial) [*De verms*, «L'Espill», 9, 117-24].
- [1984] (1988): *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella: Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana* (Barcelona, Quaderns Crema) [*'Siats de natura d'anguila en quant farets': la literatura segons Bernat Metge*, «El Crotalón», 1, 831-40].
- (1986): *Per la presència d'Ovidi a l'Edat Mitjana catalana amb notes sobre les traduccions de les «Heroides» i de les «Metamorfosis» al vulgar*, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, I (Barcelona, Quaderns Crema).
- BATLLE, CARMÉ (1981): *Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV*, dins AA. DD., *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime: Colloque de la Casa de Velázquez* (Paris Éditions A.D.P.F.), 15-34.

- BOHIGAS, PERE, ed. (1952-59): Ausiàs March, *Poesies*, 5 vols. (Barcelona, Barcino) («ENC» 71-73, 77, 86).
- , ed. [1983] (1988): *Lírica trobadoresca del segle XV: Joan Basset i altres poetes inèdits del Cançoner Vega-Aguiló* (València-Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat) [*El «Letovari» de fra Joan Basset*, dins *Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. 3 (Barcelona, Curial, 31-37)].
- CABRÉ, LLUÍS (1987): *El conreu del lai líric a la literatura catalana medieval*, «Llengua & Literatura», 2, 67-132.
- , ed. (1990): *Les obres de Pere March*, 2 vols., tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona.
- CANTAVELLA, ROSANNA (1987): *El debat pro i antifeminista a la literatura catalana medieval*, 2 vols., tesi doctoral llegida a la Universitat de València.
- (1992): *Els cards i el llir: Una lectura de l'«Espill» de Jaume Roig* (Barcelona, Quaderns Crema).
- CASANOVA, EMILI, ed. (1987): «*Els Mestres de València*», de *Guerau de Montmajor (1586)*, dins *Studia in Honorem Prof. M. de Riquer*, II (Barcelona, Quaderns Crema), 57-83.
- CÁTEDRA, PEDRO (1989): *Amor y pedagogía en la Edad Media: Estudios de doctrina amorosa y práctica literaria* (Salamanca, Universidad de Salamanca).
- CERVERÓ, LLUÍS (1987): *La medicina en la literatura valenciana del segle XVI* (València, Tres i Quatre).
- CHABÀS, ROQUE, ed. (1905): *Spill o Libre de les dones* (Barcelona-Madrid).
- CIAVOLELLA, MASSIMO (1970): *La tradizione dell'«aegritudo amoris» nel «Decameron»*, «Giornale Storico della Letteratura Italiana», 147, 496-517.
- , (1979): *Medieval Medicine and Arcite's Love Sickness*, «Florilegium», 1, 222-41.
- CREIXELL, INÉS ed. (1985): *Andrea Capellani De amore* (Barcelona, El Festín de Esopo).
- DE ROBERTIS, DOMENICO, ed. (1986): *Guido Cavalcanti Rime*, con le rime di Iacopo Cavalcanti (Torino, Einaudi).
- EAMON, WILLIAM, i KEIL, GUNDOLF (1987): «*Plebs amat empirica*»: *Nicholas of Poland and His Critique of the Mediaeval Medical Establishment*, «Sudhoffs Archiv», 71, 180-96.
- FAVATI, GUIDO, ed. (1957): *Guido Cavalcanti, Le rime* (Milano, Ricciardi).
- GARCÍA BALLESTER, LUIS (1966-67): *Tres bibliotecas médicas en la Valencia del siglo XV*, «Asclepio: Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica», 18-19, 383-405.

- GARCÍA BALLESTER, LUIS (1988): *La medicina a la València medieval* (València, Eds. Alfons el Magnànim).
- GRILLI, GIUSEPPE (1980): *La poesia com a recer: Formalisme i ambigüitat en l'obra de Joan Basset*, dins JORDI BRUGUERA i JOSEP MASSOT eds., *Actes del cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Andorra 1979* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat), 71-84.
- , (1983): *Excés d'oralitat i carnaval a la cultura urbana entre manierisme i barroc*, ELLiC, 6 (*Miscel·lània Bohigas*, 3), 309-57.
- HOLLANDER, ROBERT (1977): *Boccaccio's Two Venuses* (New York, Columbia University Press).
- , (1988): *Boccaccio's Last Fiction «Il Corbaccio»* (Philadelphia, University of Pennsylvania Press).
- JACQUART, DANIELLE (1984): *La Maladie et le remède d'amour dans quelques écrits médicaux du Moyen Age*, dins DANIELLE BUSCHINGER et ANDRÉ CRÉPIN, eds., *Amour, mariage et transgressions au Moyen Age* (Göppingen, Kümmerle), 93-101.
- LOWES, JOHN LIVINGSTONE (1913-14): *The Lovers Malady of Hereos*, «Modern Philology», 11, 491-546.
- MASSÓ I TORRENTS, JOSEP (1932): *Repertori de la antiga literatura catalana, I: La poesia* (Barcelona).
- MCVAUGH, MICHAEL R., ed. (1985): *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, III: Tractatus De Amore Heroico, Epistola De Dosi Tyriacalium Medicinarum* (Barcelona, Universitat de Santander, Barcelona i North Carolina).
- MEYER, PAUL (1875): *Une Définition de l'amour*, «Romania», 4, 382-84.
- MILÀ I FONTANALS, MANUEL (1890): *Obras completas*, vol. 3 (Barcelona).
- MIQUEL I PLANAS, RAMON ed. (1929-51): *Jacme Roig, Spill o Llibre de Consells*, 2 vols. (Barcelona, Orbis).
- MOLAS, JOAQUIM, ed. (1984): *Un poema inèdit de Lluís Icart*, dins *Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. 4 (Barcelona, Curial), 131-47.
- MOREL-FATIO, ALFRED (1885): *Rapport... sur une mission philologique à Valence, suivi d'une étude sur le «Livre des femmes»* (Paris).
- NARDI, BRUNO (1949): *Dante e la cultura medievale* (Bari, Laterza).
- , (1954): *Noterella polemica sull'averroismo di Guido Cavalcanti*, «Rassegna di Filosofia», 3, 47-71.
- , 1959: *L'amore e i medici medievali*, dins *Studi in onore di Angelo Monteverdi*, vol. 2 (Modena, Società Tipografica Editrice Modenese), 517-42.
- PAGÈS, AMADEU, [1912] (1990): *Ausias March i els seus predecessors* (València, Eds. Alfons el Magnànim) [*Auzias March et ses prédécesseurs*, Paris, Champion, 1912].

- PARRILLA GARCÍA, CARMEN (1986): *Dos cartas inéditas en la Biblioteca Colombina*, «Epos», 2, pàgs. 341-50.
- RIQUER, MARTÍN DE, ed. (1959): *Obras de Bernat Metge* (Barcelona, Universitat de Barcelona).
- , (1964): *Història de la literatura catalana. Part antiga*, 3 vols. (Barcelona, Ariel).
- , ed. (1975): *Los trovadores*, 3 vols. (Barcelona, Planeta).
- , (1978): *Il Boccaccio nella letteratura catalana medievale*, dins FRANCESCO MAZZONI, ed., *Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali* (Firenze, Leo S. Olski), 107-26.
- ROMEU I FIGUERAS, JOSEP, [1984] (1985): *Situació del jo amorós en el cant XI d'Ausiàs March*, dins Narcís Garolera ed., *Anàlisis i comentaris de textos literaris catalans*, vol. 3 (Barcelona, Curial), 73-92 [ELLiC, 9 (*Miscel·lània Badia i Margarit*, 1), 119-37].
- SEGRE, CESARE ed. (1966): *Giovanni Boccaccio Opere*, commento di Maria Segre Consigli e Antonia Benvenuti (Milano, Mursia & C).
- SICILIANO, ITALO (1967): *François Villon et les thèmes poétiques du Moyen-Age* (Paris, Nizet).
- SOLOMON, MICHAEL, ed. (1986): *The Text and Concordances of Biblioteca Nacional Ms. 3356: «Speculum al Foderi»* (Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies).
- WACK, MARY FRANCES (1982): *Memory and Love in Chaucer's «Troilus and Cressida»*, tesi doctoral llegida a la Universitat de Cornell.

